

ՄՈՒՍԱԼԵՌԻ ՀԱՅԵՐԻ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՎԱՐԿԱԾԸ

THE HYPOTHESIS OF CILICIAN ORIGIN OF MUSADAG ARMENIANS

ГИПОТЕЗА КИЛИКИЙСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ АРМЯН МУСАЛЕРА

Խորեն Գրիգորյան
Khoren Grigoryan
Хорен Григорян

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
Institute of Archaeology and Ethnography, NAN RA
Институт археологии и этнографии НАН РА

khoren.grigoryan@iae.am

Ներկայացվել է՝ 11.11.2024; գրախոսվել է՝ 25.09.2024; ընդունվել է՝ 18.04.2025
Received: 11.11.2024; Revised: 25.09.2024; Accepted: 18.04.2025
Представлено: 11.11.2024; рецензировано: 25.09.2024; принято: 18.04.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.1-262

Ամփոփում – Ընդունված է այն կարծիքը, որ ծագումնաբանական վարկածները հանրային պատմության (public history) սահմաններում ավելի իրատեսական են, և ժամանակին հետազոտողներն այդ մասին ասել են, որ այս անցյալը բացարձակ ճշմարտություն չէ, և դրա խնդիրն այն է, որ մարդկանց տա այնպիսի ինքնություն, որը նրանց համապատասխան իրավունքներ բարձրաձայնելու հնարավորություն կընձեռի: Անցյալի պատկերացումները «ծնվելու», «վերհիշելու», «ակտիվացվելու» պահին արտացոլում են, առաջին հերթին, էթնիկ խմբի (մեր դեպքում՝ ներէթնիկ խմբի) համապատասխան ժամանակաշրջանի վիճակը, նրա հայացքը շրջակա աշխարհի հանդեպ և, անշուշտ, ապագայի տեսլականը: Մինչև XIX դ., երբ խմբերի անցյալի վերաբերյալ կոլեկտիվ իմացությունները ձևավորված չէին համատարած կրթության շնորհիվ ներդրվող գիտելիքով, խմբային ինքնությունների փնտրտուքների խնդիրներն առավել հաճախ ակտիվանում էին հակամարտությունների իրավիճակներում՝ «ապացուցելու» կամ «մերժելու» այս կամ այն դրույթը, «իրավունքը» կամ հեռանկարը: 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության տարիներին մուսալեոցիների ինքնապաշտպանական մարտերից հետո արդեն Եգիպտոսի Պորտ Սահիդի գաղթակայանում առաջ եկավ այն հարցադրումը, թե որտեղի՞ց են ծագում մուսալեոցիները: Այս փնտրտուքը առավել տեսանելի է ժամանակի գիտական, գեղարվեստական գրականության մեջ, որը և հետագայում տարածվել է մուսալեոցիների մեջ բանավոր պատմությունների տեսքով: Սույն հոդվածում ներկայացված է մուսալեոցիների ծագման կիլիկյան վարկածը: Փորձել ենք այս նարատիվի առաջացմանը և զարգացմանը զուգահեռ աղբյուրագիտական հետազոտություն կիրառել՝ գտնելու համար դրա առա-

ջացման նախապատմությունը: Սրանից զատ, ներառված են նաև ազգագրական հարցազրույցներից արված եզրակացություններ:

Abstract – It is generally accepted that genealogical hypotheses within the framework of public history are more realistic. Earlier researchers stated that this past is not an absolute truth; rather, its task is to provide people with an identity that allows them to assert their rights. Representations of the past at that moment of "birth", "recall," and "activation" primarily reflect the state of an ethnic group (in our case, a sub-ethnic group) at the respective time, their view of the world around them, and, of course, their vision of the future. In 1915, after the self-defense of Musa Dagh during the Armenian Genocide, the question of the origins of the Musa Dagh people arose in the refugee settlement of Port Said, Egypt. This search is most evident in the scientific and artistic literature of that time, which later spread among the Musa Dagh people in the form of oral histories. This article presents the Cilician-origin hypothesis concerning the ancestry of the Musa Dagh Armenians. A parallel source-critical analysis is applied to trace the historical background of this narrative's emergence and development. In addition, the article includes insights derived from ethnographic interviews.

Аннотация – Принято считать, что генеалогические гипотезы в рамках публичной истории более реалистичны, и ранее исследователи говорили, что это прошлое не является абсолютной истиной, а его задача – предоставить людям идентичность, позволяющую им отстаивать свои права... Представления о прошлом в момент «рождения», «воспоминания», «активизации» отражают прежде всего состояние этноса (в данном случае внутриэтнической группы) в соответствующее время, его взгляд на окружающий мир и, конечно же, видение будущего. В 1915 году, после самообороны мусалерцев во время Геноцида армян в египетском поселении Порт-Саид встал вопрос о генезисе мусалерцев, что нашло отражение в научной и художественной литературе того времени, распространившейся среди мусалерцев в виде устных рассказов. В данной статье представлена гипотеза о киликийском происхождении мусалерских армян. Параллельно проводится источниковедческий анализ с целью выявления исторического фона возникновения и развития данного нарратива. Кроме того, в исследование включены выводы, основанные на этнографических интервью.

Հիմնաբառեր – Մուսալեռ, Կիլիկիա, ցեղասպանություն, Ալեքսանդրեթ, ծագման փնտրտուք:

Keywords – Musadagh, Cilicia, Genocide, Alexandret, Search for Origin.

Ключевые слова – Мусалер, Киликия, геноцид, Александретта, поиск генезиса.

Ներածություն

Տիգրան Անդրեասյանն առաջիններից էր, որ «Այլակներ եւ խլեակներ» ժողովածոււն և ապա առանձին՝ «Սվեդիայի բարբառը: Քիսթինըզի լեզուն» աշխատության մեջ անդրադարձավ մուսալեռցի-սվեդիահայերի ով լինելու հարցին՝ նրանց բարբառի վերաբերյալ գրելով երկու ընդարձակ հոդվածներ, խոսելով նաև ծագումնաբանական որոշ խնդիրների մասին (Անդրեասյան 1967, Սալբի 1919, 217): Բացի բուն բարբառագիտական հետազոտությունից, հեղինակը հատուկ անդրադարձ է կատարում մուսալեռցի-սվեդիահայերի ծագումնաբանա-

կան հարցերին, և հիմք ընդունելով բարբառային որոշակի առանձնահատկություններ՝ համակարգում է մուսալեոցիների ծագման առկա վարկածները.

1. կիլիկյան ծագում,
2. փռուզիական ծագում,
3. զանգեզուր-դարաբաղյան ծագում (Գրիգորյան 2019, 763–774),
4. Տիգրան Մեծի գերտերության ծագում (Անդրեասյան 1967, 317–348):

Մուսալեոցիների կիլիկյան ծագումը 1915 թ. ի վեր ամենատարածված վարկածն էր (առավել մանրամասն տե՛ս Մարտիրյան 1952, 35–36), որի մասին է հենց մեր սույն հետազոտությունը, և որը հիմնականում առնչվում էր Հայոց ցեղասպանությունից անմիջապես հետո այս տարագրյալ խմբին՝ հայկական որևէ հավաքական խմբի մաս կազմելու փնտրտուքի հետ կապված: Այս վարկածը շարունակում է մինչև հիմա արձագանք ունենալ հուշագրություններում և մուսալեոցիների վերաբերյալ տպագրվող նորովի մեկնություններում (Շերպեժեան 2010, 15–20):

Մուսալեոցին՝ կիլիկեցի

Կիլիկյան հայկական թագավորության գոյության ողջ ընթացքում, եթե, իհարկե, հաշվի չառնենք «Փիլարտոսի Անտիոքը» (մանրամասն տե՛ս Անանուն Եղեսիացի 1982, 22), քանի որ այն ժամանակ դեռ Կիլիկիան Հայաստանը դեյուրե գոյություն չուներ, Սելևկիա-Սվեդիա-Սամանդաղն ու Ալեքսանդրեթը՝ Ալեքսանդրեթի սանջակը, որտեղ գտնվում էր Մուսա լեռը, շատ կարճ ժամանակահատվածով են ներգրավվել հայկական թագավորության կազմում, այն էլ Լևոն Մեծի թագավորության ընթացքում (մանրամասն տե՛ս Բոզոյան, Շուքրուով, Տեր-Ղևոնդյան, Դանիելյան 2016, 30, 146): Այդ մասին Կիրակոս Գանձակեցին գրում է. «Այս Թորոս իշխան և եղբայր իւր Ստեփանէ որդիք էին իշխանին Լևոնի, որդւոյ Կոստանդեայ, որդւոյ Ռուբենայ, թոռանք յառաջագոյն ասացելոյ առնն, որ յազգականութենէ և ի զաւակացն Գազկայ Արծրունեաց: Սոքա ընդարձակեցին զսահմանս գաւառաց և քաղաքաց աշխարհին Կիլիկեցւոց և Սուրացւոց և այլոց բազմաց. առին զանուանի քաղաքս աշխարհին՝ զՏարսոն և զՍիս և զՍելևկիա և որ շուրջ զնոքօք գաւառք և քաղաքք» (Կիրակոս Գանձակեցի 1961, 154): Իսկ Մխիթարյան հայր Միքայել Վ. Հովհաննեսյանը, անդրադառնալով Կիլիկիայի սահմաններին, հետաքրքիր ակնարկ է անում այն մասին, թե Լևոն Մեծի ժամանակ «Սելևկիան» (ներկայիս Սամանդաղը – Խ.Գ.) և «Ալեքսանդրեակը» (մեծ հավանականությամբ՝ Ալեքսանդրեթ՝ ներկայիս Իսկենդերունը – Խ.Գ.) ինչպես են հայտնվել Կիլիկյան Հայաստանի սահմաններում. «Ուրեմն, կարելի է Կիլիկիոյ սահմանները գծել՝ Պուլլար Տաղէն մինչեւ ծովեզերք. սակայն հիներու քով ասիկա վեճի առարկայ էր. ոմանք Կիլիկիոյ սահմանները կը հասցնէին մինչեւ Կոռիկոսի եւ Սելևկիոյ միջեւ, ուրիշներ՝ մինչեւ Անամուռի հրուանդանը, իսկ ոմանք ալ մինչեւ Կոռակեսիոն, Սելճուքներու՝ Ալայէ (ներկայի՝ Ալանես) քաղաքը:

Կիլիկիոյ մաս կը համարէին ոմանք նաեւ Իսաւրիան եւ Լակայոնիան-Լարանտա (Քարաման) քաղաքը, զոր Մեծն Լեւոն խոստացեր էր նուաճել եւ յանձնել իրեն դաշնակից խաչակիր ասպետներուն: Այս սահմանային զանազանութիւնը անկից առաջ կու գայ՝ որ մեր պատմագիրները Կիլիկիոյ թագաւորութեան որոշ սահմաններ չեն գծեր. ինչպէս ըսինք, դարերու ընթացքին ան փոփոխական եղած է, իսկ ԺԴ. դարուն արաբ աշխարհագիր Ապուլֆէտա կը գրէ՝ թէ Հայոց Կիլիկիոյ սահմանները կը հասնէին Աղեքսանդրեակէն մինչեւ Կոռիկոս քաղաքը եւ Կալիկադնոս գետը» (Յովհաննէսեան 1989, 3):

Չնայած դրան, ֆրանսիացիների՝ Ալեքսանդրեթ-Իսկենդերունը գրավելու կապակցությամբ լույս տեսավ Վ. Քյուրքճյանի «Հայկական Կիլիկիա» աշխատությունը՝ հետևյալ նախաբանով. «Անցած Նոյեմբերի մեջ 15-ին, ֆրանսական նաւաբաժին մը գրաւեց Ալեքսանտրէդը: Այդ դէպքը հրճվանքով ողջունուեցաւ ամբողջ աշխարհի Հայերուն կողմէ, իբրեւ իրականացումը հնգադարեան երազի: Ալեքսանտրէդի նաւահանգիստը կը գտնուի Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան սահմաններուն մէջ...» (Քիւրքճեան 1919, 9): Նույնիսկ չկասկածելով Ալեքսանդրեթի՝ Հայկական Կիլիկիայի մաս լինելու մեջ՝ հեղինակը ուղղակի նշում է իր աշխատանքը շարադրելու նպատակը, քանի որ Կիլիկիայի հայկական լինելը «վերջերս վեճի առարկա եղած է ինչ-ինչ օտար շրջանակներու կողմէ» (Քիւրքճեան 1919, 9): Հեղինակն իր աշխատության էջերում անդրադառնալով աղբյուրագիտական նյութերին՝ փորձում է Ալեքսանդրեթի, Սվեդիայի և շրջակա տարածքների հայկականությունն ապացուցել՝ հիմնականում հղելով XI-XIII դդ. պատմագրությունը՝ ավարտելով աշխատությունը հետևյալ եզրահանգումով. «Այսչափը բաւական է կը կարծեմ ցոյց տալու թէ՛ Ալեքսանտրէդ նաւահանգիստը անբաժանելի մասն է Հայկական Կիլիկիոյ, թէ՛ աշխարհագրորէն եւ թէ՛ պատմականօրէն» (Քիւրքճեան 1919, 79):

Այսպիսով, Մուսա լեռ-Սվեդիան գրավոր հրատարակություններում (համենայն դեպս XX դարի մեզ հայտնի հրատարակություններում) հանդես է գալիս «Կիլիկիա» հավաքական տարածքի մեջ, նույնիսկ ծագման պատմության և պատմական ակնարկների սկիզբը համարվում է Կիլիկյան թագավորությունը: Մինչդեռ գրավոր աղբյուրները վկայում են այն մասին, որ միայն Լևոն Մեծի կառավարման ընթացքում է, որ հնարավոր է Սելևկիա-Սվեդիա-Սամանդաղը տեղադրել Կիլիկյան Հայաստանի սահմաններում: Ավելին, հստակ աղբյուրներ կան նաև այն մասին, որ Բյուզանդիայի Հովհաննէս կայսրը Անավարզայի, Ադանայի հետ մեկտեղ հայկական Կիլիկիայից գրավել է նաև Ալեքսանդրեթը: Ա. Բոգոյանը գրում է. «Ավելի համառ և երկարատև էր Վահկա ամրոցի պաշտպանությունը, որը սկսվել էր Անավարզայի գրավումից անմիջապես հետո: Վահկայի պաշարման ժամանակամիջոցում կայսրը կարողացավ տիրել Թիլ Համտուն ամրոցին և վերջինիս բնակիչներին բռնի բնակեցրեց Կիպրոս կղզում, այնուհետև գրավեց Ալեքսանդրեթը և վերականգնեց նրա նավահանգիստը» (Բոգոյան 1988, 115-116): Մեկ այլ տեղ հեղինակը հստակ նշում է, որ ժամանակակից Սամանդաղը, որի շուրջն էլ հենց ձևավորվել էին Մուսա լեռան գյուղերը,

Անտիոք առանձին քաղաքական միավորման կազմում էր՝ Կիլիկյան Հայաստանից անկախ: Այսպես, «ըստ Դեաբոլյան պայմանագրի, Անտիոքի լատին իշխանությանն էր թողնվում միայն, այսպես կոչված, Ներքին Ասորիքը՝ Անտիոք կենտրոնով, որի միակ նավահանգստային քաղաքը Սուետիան էր» (Բոզոյան 1988, 74):

Վերոհիշյալ հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ Մուսա լեռան տարածքը կարճ ժամանակ է գտնվել Կիլիկյան Հայաստանի կազմում, ապա անջատվել նրանից մինչև Կիլիկյան հայկական թագավորության կործանումը: Այնուամենայնիվ, XX դ. հրատարակություններից շատերի հեղինակները չեն բացառում կամ չեն կասկածում Մուսա լեռան՝ Կիլիկյան Հայաստանի մաս կազմելու հանգամանքը: Այս տեսանկյունից արժե անդրադառնալ Կլոդ Մուֆաֆյանի՝ Կիլիկիային նվիրված հսկայածավալ մենագրությանը (Մուֆաֆյան 2001), որտեղ հեղինակն առաջին հատվածը նվիրել է Կիլիկիայի սահմանների նկարագրությանը տարբեր դարաշրջաններում՝ աղբյուրագիտական նյութերով տեղանքի ճշգրտմանը՝ սրանով հիմնավորելով, որ Անտիոքն ընդհանրապես և Սամանդաղ-Մուսալեռը մասնավորապես երբեք Կիլիկիայի սահմաններում չեն եղել թե՛ աշխարհագրորեն, թե՛ Կիլիկիայի հայկական թագավորության տարածքում: Հետաքրքիր է, որ տարբեր հեղինակների կողմից նշվող Ամանոսյան լեռնաշղթան, որից անդին արդեն Անտիոքն է, միշտ նկարագրվել է Կիլիկիայի սահմաններում, իսկ Կ. Մուֆաֆյանն այն ներկայացնում է որպես Կիլիկիայի և Ասորիք-Անտիոքի միջև սահման, հատման գիծ: Այսպես, «Դրա հակառակ կողմում՝ մոտավորապես Մարաշի հարավային ուղղությամբ, անջատվում է Ամանոսը, որը միանում է Իսոս ծովածոցի արևելյան ափին: 2260 մետր բարձրության հասնող այս լեռնաշղթան Կիլիկիան բաժանում է Ասորիքից և կարծես թե համապատասխանում է արաբ աշխարհագրագետների Ջեբել Լուկամին» (Մուֆաֆյան 2001, 5): Իսկ անտիկ հեղինակներին անդրադարձի մեջ նշում է. «Ստրաբոնը Պամփյուլիայի և Կիլիկիայի բաժանման կետ է դիտում այժմյան Ալանիան: Ըստ հույն աշխարհագրի՝ երկու Կիլիկիաները բաժանվում են Լամոս գետի հոսանքով, իսկ Ասորիքի սկիզբը տեղադրում է ներկայիս Սամանդաղի մոտ» (Մուֆաֆյան 2001, 17): Ապա շարունակելով անտիկ հեղինակների՝ Կիլիկիայի տեղադրության թեման՝ նշում է, որ Ալեքսանդրեթն այդ ժամանակ արդեն առավելագույնս կարող էր դիտարկվել որպես Ասորիքի սահմանային քաղաք և ոչ երբեք Կիլիկիայի մաս (Մուֆաֆյան 2001, 17): Առավել ուշագրավ է այն փաստը, որ Կ. Մուֆաֆյանը, մեծ մասամբ օգտագործելով ֆրանսիական փաստաթղթեր և նյութեր, անդրադառնում է նաև Ալեքսանդրեթի սանջակի՝ XX դարասկզբի դեպքերին և սույն տարածքի վարչաքաղաքական բաժանմանը Թուրքիայի և Ֆրանսիայի միջև (Սալքս Պիկոյի պայմանագիր 1916 թ., Լոզանի պայմանագիր 1921 թ., 1939 թ. Ալեքսանդրեթի հանձնումը Թուրքիային) (մանրամասն տե՛ս Պոդոսյան 2014, 47–56):

Ուշագրավ է, որ հղված գործերում Ալեքսանդրեթն արդեն ընկալվում է ոչ թե որպես Ասորիք, այլ՝ Կիլիկիայի մաս և վերոնշյալ պայմանագրերում էլ արդեն ներկայացվում է որպես Կիլիկիայի մաս (Մուֆաֆյան 2001, 23):

Անդրադառնալով արդեն դարասկզբին մուսալեռցիների ծագման արմատները փնտրող, հետազոտող կամ ստեղծագործող հեղինակներին՝ նշենք, որ նրանք հարկ էին համարում նախ և առաջ խոսել մուսալեռցիների կիլիկյան ծագման մասին՝ հաճախ նաև խորանալով աղբյուրագիտական «թոհութի» մեջ: Օրինակ, Տէր-Ղազարյանը Կիլիկյայի սահմանների վերաբերյալ նշում է. «Կիլիկիոյ արեւելեան սահմանը կազմող Ամանոսեան լեռները սկիզբ կ'առնեն Քեսապ-Սուէտյա-Մուսատաղէն եւ Ալեքսանդրէթէն ու կերկարին դէպի հիւսիս...» (Տէր-Ղազարեան 1966, 7): Ապա հեղինակը, հղում անելով Ն. Լամբրոնացու հիշատակություններին՝ նշում է. «Այս շրջանին մէջ կը գտնուէին բազմաթիւ վանքեր Յոյներու եւ ֆռանկներու, որոնց մասին Ներսէս Լամբրոնացին իր հեղինակած Մեկնութիւն Յայտնութեան գրքին յիշատակարանին մէջ կը գրէ. «...Ձմեկնութիւն նորին ի մերս բարբառ ոչ գտի: Յետ որոյ եհաս ինձ ընթանալ ի մեծն Անտիոք եւ շրջելով յոր անդ վանօրայք Հռոմոնց եւ ֆռանկաց... ուստի եւ քննեալ գտի ի գրեանս հռչակաւոր ուխտի սրբոյն Պաղոսի ի քաղաքն անդ, զմեկնութիւն Յայտնութեանս ի Լունպարտ բարբառ եւ ի նոյն գիր որով վարին Ֆռանկք... ոչ գտի զոք, որ յայնմ բարբառոյ ի Հայս կարէր յեղաշրջել... ապա ելեալ արտաքոյ քաղաքին ի սուրբ լեռոնն, որ ի հիւսիսոյ կողմ անդր ի մի վանորէիցն Հռոմաց, որուն անուն էր Բեթիաս... (մանրամասն տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ 1988, 228): Ուրեմն, ըստ Ներսէս Լամբրոնացու, «Ամանոսեան այս սուրբ լեռներուն վրայ հայկական վանք գոյութիւն չունէր, այլ կը գտնուէին Հռոմաց եւ Ֆռանկաց վանքեր միայն» (Տէր-Ղազարեան 1966, 66): Սա, փաստորեն, միակ աշխատությունը չէ, որ հասնելով Մուսա լեռան՝ Կիլիկիայի սահմանների մեջ լինել-չլինելուն՝ հեղինակները հարկ են համարել առանձնահատուկ բացատրություն տալ, նույնիսկ աղբյուրագիտական նյութ օգտագործել Կիլիկիայի սահմաններում այն ներառելու համար: Ինչ վերաբերում է մուսալեռցի հեղինակներին, ապա նրանք, մուսալեռցիների արմատների փնտրտուքից զատ, ավելի էին խորանում՝ հասնելով մինչև՝ «իսկ կիլիկեցի հայերը ո՞րտեղից են ծագել/եկել» մտքին:

Եզրակացություններ

Պարզ է, որ Ալեքսանդրեթի սանջակն ու Սամանդաղ-Սվեդիան ո՛չ աշխարհագրորեն և ո՛չ էլ վարչականորեն Կիլիկիայի մաս չեն կազմել: Այս տարածքի վարչական սահմանները տարբեր դարերում փոփոխվել են, բայց դրանք շարունակաբար եղել են Կիլիկիա-Ասորիքի սահման: Անհրաժեշտ է նաև նշել, որ արդեն XX դ. սկզբին Թուրքիա-Ֆրանսիա պատերազմական և քաղաքական գործընթացների ժամանակ Ասորիքը ներառվել է Կիլիկիայի կազմում և փոխադարձ կնքված պայմանագրերում հանդես եկել որպես Կիլիկիայի մաս, որն էլ թերևս առիթ է դարձել հենց այդ շրջանում այս տարածքը Կիլիկիայի կազմում ներկայացնելու կամ ներառելու համար: Համենայն դեպս, Հայոց ցեղասպանությունից հետո մեծ թվով հայ հեղինակներ Ասորիքին և մուսալեռցիներին հիմնականում անդրադարձել են որպես Կիլիկիա ու կիլիկեցի և նրանց պատ-

մությանը, անգամ ծագումը դիտարկել հենց կիլիկեցիների քննության համատեքստում: Թերևս կիլիկեցիների՝ արցախյան ծագման վարկածն էլ (մանրամասն տե՛ս Տեր-Պետրոսյան 2007, 293–295, 304, 326–340) պատճառ է դարձել, որ մուսալեոցիների ծագումնաբանությանը նվիրված ուսումնասիրություններում այն մասնավորեցվել և զարգացում է ապրել:

Շնորհակալական

Հոդվածը գրելու ընթացքում ցուցաբերած աջակցության և օգտակար խորհուրդների համար շնորհակալություն ենք հայտնում մեր առենախոսության գիտական ղեկավար, ազգագրագետ, պ.գ.թ. Հրանուշ Խառատյանին:

Գրականություն/References/Литература

1. Անանուն Եդեսիացի 1982, Ժամանակագրություն, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 12 (թարգմ. քնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Լ. Տեր-Պետրոսյանի, խմբ.՝ Պ. Խաչատրյան), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Anonymous Edessian 1982, Chronology, Foreign Sources about Armenia and Armenians, vol. 12 (Translation from the original, foreword and footnotes by L. Ter-Petrosyan, ed. by P. Khachatryan), Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
2. Կիրակոս Գանձակեցի 1961, Պատմութիւն Հայոց (աշխատասիրութեամբ՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Kirakos Gandzaketsi 1961, History of Armenia (compilation and edition by K. Melik-Ohanjanyan), Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
3. Անդրեասյան Տ. 1967, Սվեդիայի բարբառը: Քիսթինըզի լեզուն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան: Andreasyan T. 1967, The Suedians Dialect: The Language of Kistinik, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
4. Բոզոյան Ա. 1988, Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը ԺԲ դարի 30–70-ական թվականներին, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Bozoyan A. 1988, Eastern Policy of Byzantium and Cilician Armenia in the 30s-70s of the 12th century, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
5. Բոզոյան Ա., Շուքրով Մ., Տեր-Ղևոնդյան Վ., Դանիելյան Գ. 2016, Կիլիկյան Հայաստանը սահմանակից պետական միավորների ընկալումներում (պատմա-բանասիրական ակնարկ), Երևան, «Գիտություն»:
Bozoyan A., Shukurov M., Ter-Ghevondyan V., Danielyan G. 2016, Cilician Armenia in the Perceptions of the Bordering State Units (Historiographical Review), Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
6. Գրիգորյան Խ. 2019 Մուսալեոցիները «Ուրաբաղցի»». նախնիների ինքնության փնտրտուքը 1915 թ. ինքնապաշտպանական մարտերից հետո, Հայկազեան հայագիտական հանդես, Բեյրութ, Հայկազեան տպ., 763–774:

- Grigoryan, Kh. 2019, Did the Musa Dagħ Population Originate from Artsakh? Tracing Ancestral Identity after the 1915 Self-Defense Battles, Haigazian Armenological Review, Beirut, Haigazian Press, 763–774 (in Armenian).
7. Յովհաննէսեան (Մխիթարեան) Հայր Միքայէլ Վ. 1989, Հայկական Կիլիկիոյ Բերդերն ու բերդաքաղաքները, Վենետիկ, Մխիթարեան տպ.:
Father Michael V. Hovhannesean (Mkhitarian) 1989, The Fortresses and Fortress Cities of Armenian Cilicia, Venice, Mkhitarian Printing House (in Armenian).
 8. Մաթևոսյան Ա. 1988, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե–ԺԲ դդ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Matevosyan A. 1988, Colophons of Armenian Manuscripts, 5th–12th Centuries, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
 9. Մարտիրոսյան Ի. 1952, Ջերբէլ Մուսայի բարբառը, Էջմիածին, Գ, 33–37:
Martiryan I. 1952, The Dialect of Jebel Musa, Etchmiadzin, N 3, 33–37 (in Armenian).
 10. Մութաֆյան Կ. 2001, Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում (թարգմ.՝ Ա. Շահումյանի, խմբ.՝ Ա. Բոզոյան), Երևան, «Նաիրի»:
Mutafyan K. 2001, Cilicia at the Crossroads of Empires (translated by A. Shahumyan, edited by A. Bozoyan), Yerevan, Nairi (in Armenian).
 11. Շերպետչեան Ս. 2010, Պատմութիւն Սուլտահայերու, Պեյրութ:
Sherpetchean S. 2010, History of the Suetan Armenians, Beirut (in Armenian).
 12. Պողոսյան Ս. 2014, Մուսալեռցիները 1915 թ. ֆրանս-բրիտանական ծրագրերում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 47, 47–57:
Poghosyan S. 2014, The Musalerians in 1915 in Franco-British Programs, Journal of Social Sciences, N 47, 47–57 (in Armenian).
 13. Սալբի Մ. 1919, Ալեականեր եւ խլեականեր: Հայ վրանաքաղաքին տարեգիրքը, Աղեքսանդրիա, տպ. Ա. Գասապեան:
Salbi M. 1919, The Dispersed and the Deaf: Chronicle of the Armenian Tent City, Alexandria, Printing House of A. Gasabean (in Armenian).
 14. Տէր-Ղազարեան Յ. 1966, Հայկական Կիլիկիա տեղագրութիւն, Անթիլիաս, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ:
Ter-Ghazarean Y. 1966, Armenian Cilicia Topography, Antelias, Printing House of the Catholicosate of the Armenians Great House of Cilicia, (in Armenian).
 15. Տէր-Պետրոսյան Լ. 2007, Խաչակիրները և հայերը, հ. Բ, Պատմա-քաղաքագիտական հետազոտություն, Երևան, «Անտարես»:
Ter-Petrosyan L. 2007, The Crusaders and the Armenians, vol. 2, Historical and Political Research, Yerevan, Antares (in Armenian).
 16. Քիրքճեան Վ.Մ. 1919, Հայկական Կիլիկիա: Ուսումնասիրութիւն մը Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան վրայ «Պանծալին Այաս» Ալեքսանտրեդ Նիւ Եորք, Կոչնակ հրատ. ընկ.:
Kirkjean, V. M. 1919, Armenian Cilicia: A Study on the Armenian Kingdom of Cilicia "The Glorious Ayas", Alexandret, New York: Kochnak Publishing Co (in Armenian).